

בעלי חיים ורגש הפליאה באימפריה העות'מאנית בעידן הקדם-מודרני

עידו בן עמי

תלמיד מחקר בבית הספר להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ באוניברסיטת תל אביב
idobena@post.tau.ac.il

מאמר זה עוסק בשיח האינטלקטואלי על אודות רגש הפליאה מבעלי חיים כפי שהתקיים בקרב האליטה העות'מאנית באיסטנבול בעידן הקדם-מודרני. החלק הראשון של המאמר דן בחיבורים הקוסמוגרפיים שחוברו ונקראו על ידי האליטה מאמצע המאה ה-15 ובמהלך המאה ה-16. חיבורים אלו מבוססים על ז'אנר ספרותי מוסלמי המכונה 'פלאות הבריאה' על שמו של החיבור שנכתב בידי הקוסמוגרף זכריא' אבן מחמד אל-קזויני (1203-1283), שפעל בבגדאד במאה ה-13. במסגרת ז'אנר ספרותי זה מתוארים בעלי חיים שונים כמעוררי פליאה המעידה על חוכמתו של האל. בשל העובדה שחיבורו של קזויני וחיבורים קוסמוגרפיים אחרים זכו לפופולריות רבה בקרב האליטה העות'מאנית במאה ה-16, הם תרמו רבות ליצירת זיקה בין החשיבה על בעלי חיים ובין התעוררות רגש הפליאה ממעשה הבריאה.

חלקו השני של המאמר דן בהופעתה של זיקה זו גם בטקסטים עות'מאניים אחרים מהמאה ה-17, בדגש על **ספר המסעות** שחיבר הנוסע העות'מאני אבליא צ'לבי (1611-1682). תיאורי עולם החי המופיעים בספר זה משקפים נרטיב פליאה הדומה במהותו לזה של החיבורים הקוסמוגרפיים מהמאה שקדמה לו. עם זאת, הספר מדגיש גם פליאה מהישגים אנושיים ומיכולת האדם להתערב בכוחות שמימיים ולשלוט בבעלי חיים. חלקו האחרון של המאמר מציג את השינויים המהותיים בשיח על אודות רגש הפליאה בעקבות התמורות החברתיות-פוליטיות שחלו באליטה העות'מאנית במהלך המאה ה-17. מגמת החילון שהתרחשה בתקופה זו החלישה משמעותית את השיח על אודות הפליאה מתופעות שמימיות וחיזקה את השיח על אודות הפליאה מהישגים אנושיים. ברוח זו בעלי החיים לא תוארו עוד כחלק מנפלאות הבריאה, אלא כיצורים שנועדו לשרת את האדם. תיאורי עולם החי בחיבור הגיאוגרפי **מראות העולם**, שנכתב בידי הסופר והגיאוגרף העות'מאני כאטיפ צ'לבי (1609-1657), מבססים טענה זו.

מילות מפתח: אבליא צ'לבי, בעלי חיים, האימפריה העות'מאנית, העידן הקדם-מודרני, זכריא' אל-קזויני, כאטיפ צ'לבי, פליאה, רגשות

הקדמה

עם הקמתה של הנסיכות העות'מאנית במאה ה-14 החלו העות'מאנים להפנות משאבים לרכישת ידע בתחומי מחקר מגוונים. מגמה זו התעצמה לאחר שהנסיכות הפכה לאימפריה במהלך המאות ה-15 וה-16. בתקופה זו ביססו העות'מאנים את שליטתם על מרחבים עצומים, ייסדו קשרי חוץ ענפים, וגיבשו קורפוס ידע נרחב בתחומי דת, פילוסופיה ומדעים אחרים, שהושפע ממסורות מחקר מגוונות: אסלאמיות, טורק-מונגוליות, ביזנטיות ים-תיכוניות ומערב-אירופיות. מתוך השפע הרב הזה ליקטו העות'מאנים את גופי הידע הרצויים להם וזנחו את מה שהם החשיבו כבלתי רצוי (Shefer-Mossensohn, 2015).

מאמר זה יעסוק באחד מתחומי הידע שאומצו בידי העות'מאנים: מדע הקוסמוגרפיה הערבי, שהתפתח בימי הביניים ושילב תיאולוגיה מוסלמית לצד פילוסופיה יונית, שביקשה לחקור את היקום באמצעות כלים מתמטיים וגיאוגרפיים. החיבורים בתחום זה עסקו בבריאת העולם, במבנה היקום, במעשי הנביאים, וכללו גם תיאורי פאונה ופלורה¹ של מקומות רחוקים ואזכור של יצורים מופלאים (Dubler, 2012).

כתבי יד קוסמוגרפיים נפוצו באימפריה העות'מאנית עד תחילת המאה ה-19, אך הם זכו לפופולריות נרחבת בעיקר בעידן הקדם-מודרני. מטרתם הייתה בראש ובראשונה דידקטית, כלומר לשמש כלי מחקר ולהנחות את הקוראים להתבונן במעשי הבריאה השונים ולהגיע לתובנה מעוררת הפליאה שהאל הוא מקורן. על כן החיבורים אופיינו ביצירת זיקה בין התעוררות רגש של פליאה ובין המחשבה על בעלי חיים מסוגים שונים הנזכרים בהם.

בכוונתי לקשור את הפליאה מעולם החי אל שני תחומי מחקר חדשים בהיסטוריוגרפיה העות'מאנית: המחקר על בעלי חיים, שמבסס את צעדיו הראשונים בשנים האחרונות (Faroqhi, 2010), והמחקר על ההיסטוריה של הרגשות, שעד כה עסק ברובו בשירת האהבה העות'מאנית במאה ה-16 (Andrews & Kalpakli, 2005).

אחת הטענות בנוגע לטיבם של רגשות היא שהתעוררותם עשויה להיות מושפעת מגורמים חיצוניים, כלומר שהיא אינה נובעת בהכרח אך ורק מתהליכים ביולוגיים פנימיים (Gross & Feldman Barrett, 2011). על פי גישה זו, רגש הוא תוצר של תהליך קוגניטיבי שמתחיל מגירוי חיצוני, כגון חפץ, מחשבה, תקרית, זיכרון וכדומה. כדי לחוות רגש של פליאה, על המתבונן

לעבור תחילה חוויה אסתטית, כלומר לראות, לשמוע או לקרוא דבר מה שלרוב נועד לגרום הנאה. לאחר מכן על המתבונן להתעלות אל מעבר לשלב ההנאה ולחוות חוויה רגשית של פליאה. מעבר זה תלוי במידה רבה ברקע חברתי והתרבותי של האדם, המסייעים לו לקשור בין האובייקט המופלא ובין סימבוליות דתית או פילוסופית שיש לאובייקט הזה בעבורו (Fisher, 1998).

בהתאם להגדרה זו, רגש הפליאה אמור להתעורר אצל העות'מאני המעיין בכתבי יד המציגים בעלי חיים כמופלאים. העיסוק בטקסטים כתובים שמלמדים את קוראיהם כיצד להרגיש בנסיבות מסוימות מחייב לאתר את הקבוצה החברתית שהטקסטים הללו היו חלק מהשיח האינטלקטואלי שלה. חוקרת ההיסטוריה של הרגשות ברברה רוזנווין מגדירה קבוצה כזו כ'קהילה אמוציונלית', שבאמצעות בחינת התוצרים התרבותיים שלה מתאפשר לחשוף את התגובות הרגשיות שהיא עוררה או דחתה. התגובות הרגשיות הללו הן שמבדלות אותה מקהילות אמוציונליות אחרות. עם זאת, יש לציין כי עשויים להיות קווי דמיון בין קהילות שונות, וגם מתאפשר מעבר מקהילה אחת לאחרת (Rosenwein, 2007, 2010, 2012).

מי היה קהל היעד של כתבי היד הקוסמוגרפיים העות'מאניים שהדגישו את רגש הפליאה? ראוי לציין בשלב זה כי רכישת ידע ברחבי האימפריה התאפשרה במסגרות לימוד מגוונות ובקרב מעמדות חברתיות שונים. כדי להתמקד בקהילה אמוציונלית אחת, אני מבקש לצמצם את הדיון לשיח האינטלקטואלי שהתפתח במרכז האימפריה בבירה איסטנבול. המעמד החברתי שיידון כאן הוא שכבת השליטים העות'מאנית המכונה 'עֶסְפֶּרִי', שכללה את הסולטאן ואת משפחתו, את אנשי הצבא והמנהל ואת אנשי הדת והרוח. במאה ה-16 תתי-הקבוצות האלו של שכבת העילית היו בעלות מכנה ותודעה משותפים, שעיקרם לשרת נאמנה את המדינה העות'מאנית ואת הסולטאן (Faroqhi, 1995). נושאי תפקידים בקבוצה זו היו מופקדים בין היתר על יצירת מה שחוקר הספרות העות'מאנית וולטר אנדריוז מכנה 'תסריטים', כלומר טקסטים שנועדו בנסיבות מסוימות לעורר רגשות בקרב חברי הקבוצה כולה, ומכאן שהיה לקבוצה זו גם מכנה תרבותי משותף המאפשר להחשיבה כקהילה אמוציונלית (Andrews, 2012).

במאמר זה ייבחן האופן שבו האליטה העות'מאנית במאה ה-16 השתמשה בחיבורים הקוסמוגרפיים לכינון זיקה בין רגש הפליאה ובין בעלי חיים. לאחר מכן ייבחן כיצד השינויים המבניים שחלו בקהילה אמוציונלית זו במאה ה-17 השפיעו על הזיקה הזאת ועל האופן שבו עולם החי נתפס בשיח האינטלקטואלי של האליטה לקראת סוף העידן הקדם-מודרני.

1 פאונה (Fauna) ופלורה (Flora) הם המונחים הלטיניים המתייחסים בהתאמה אל עולם החי ועולם הצומח של אזור מסוים בזמן מוגדר.

ההודית וההלניסטית. כדי להתאים את התכנים הזרים לקהל הקוראים המוסלמי, הם עברו תהליך של אסלאמיזציה שבו נזנחו חלקים מסוימים מהמסורות הזרות (Gabrieli, 2012). עם חיבורי האדב הללו נמנה החיבור המכונה נפלאותיהם של הברואים וקיומם של הדברים המשוונים (עג'א'ב אל-מח'לוקאת וע'רא'ב אל-מוג'ודאת), הנחשב לאחד הידועים ביותר בתחום הקוסמוגרפיה המוסלמית. החיבור נכתב במאה ה-13 בידי הקוסמוגרף והגיאוגרף המוסלמי זכריא'אבן מחמד אל-קזויני (1203-1283), יליד פרס, שחי ופעל בבגדאד בתקופה העבאסית ומאוחר יותר תחת הכיבוש המונגולי. לחיבור זה נודעה השפעה נרחבת על חברות מוסלמיות, ועותקים רבים שלו נצרכו בשפת המקור הערבית ומאוחר יותר גם בשפות אחרות, כגון פרסית וטורקית (Berlekamp, 2011; Lewicki, 2012). מרבית הגרסאות העות'מאניות לחיבורו של קזויני התבססו על המקור באופן חלקי בלבד. כמו כן חלק מכתבי היד הללו, שחוברו על ידי אליטה פוליטית, הוקדשו לסולטאנים ולמיוחסים אחרים. אחד התרגומים הראשונים של חיבורו של קזויני לטורקית עות'מאנית נעשה ב-1453 בידי הסופר אהמת ביג'אן יאזיג'יאוג'לו (נפטר ב-1466), באותה השנה שבה כבש הסולטאן מהמת ה-2 את איסטנבול. תזמון סימבולי זה אפשר למתרגם לקשור את התוכן הקוסמוגרפי של קזויני על אודות הסדר התקין של היקום עם הלגיטימציה לשלטונו של מהמת, המכונה 'הכובש' בזכות הישגו הצבאי החשוב. תרגום נוסף לטורקית עות'מאנית הוא של המשורר העות'מאני סרורי (1492-1562), שהיה חונכו האישי של הנסיך מוצטפא (1515-1553), בנו הבכור של סולימאן ה-1. תרגום זה מעיד על החשיבות שיוחסה לחיבורו של קזויני ולמדע הקוסמוגרפיה בכלל בתהליך ההכשרה של יורשים עות'מאנים פוטנציאלים (Berlekamp, 2011; Rieu, 1888).

כתב יד נוסף של קזויני הועתק בערבית לכבודו של סולימאן ה-1, ויוחסה לו חשיבות מיוחדת בשל הנסיבות ההיסטוריות שבהן הוא נעשה. זמן קצר לפני עלייתו לשלטון של סולימאן, כבשו העות'מאנים ב-1517 את מצרים מידי הממלוכים. מלבד השטחים הערביים שסופחו לאימפריה בכיבוש זה, ירשו העות'מאנים גם את המורשת התרבותית הערבית של ימי הביניים, ועל כן כתב יד זה הוקדש לסולטאן העות'מאני בשפה הערבית ולא בטורקית. יתרה מכך, כתב היד הוגש לסולימאן בתקופה שבה חצרו ייחסה חשיבות רבה לסדר הקוסמי, ואף הביעה את חששה מפני אפוקליפסה לקראת שנת האלף הקרבה על פי לוח השנה המוסלמי (בסביבות שנת 1591-1592). בשל כך, ספרו של קזויני, המתאר סדר קוסמי תקין, זכה לתהודה רבה

חשיבותם של בעלי חיים כחלק מ'נפלאות הבריאה' בקרב האליטה העות'מאנית במאה ה-16

התהוותה של אליטה עות'מאנית חדשה במאה ה-16

באמצע המאה ה-15, עם כיבוש קונסטנטינופול והפיכתה לאיסטנבול בידי הסולטאן מהמת ה-2 (שלט בין השנים 1444-1446; 1451-1481), הסתמנו שינויים חברתיים בשכבת העילית העות'מאנית. ההתרחבות הטריטוריאלית החלישה את שליטתו של הסולטאן במתרחש בתחומי האימפריה, ונאמנותם של מושלי מחוזות מרוחקים שהשתייכו למעמד העילית עד אז החלה להתערער. בשלב זה נזקק הסולטאן לקבוצה נאמנה שתסייע לו בניהול המדינה, ובנסיבות אלה פיתחו העות'מאנים את מוסד העבדות הצבאית והמנהלית המכונה 'גולאם', שהתבסס על שיטת גיוס שרווחה כבר בתקופה העבאסית במאה התשיעית. הפיתוח העות'מאני של מוסד זה קיבל ביטוי במנגנון גיוס המכונה 'דְּבִשְׁיִרְמָה', שבמסגרתו נלקחו נערים מקרב האוכלוסייה הלא מוסלמית של האימפריה, בעיקר נוצרים מהבלקן, במטרה לשלבם במערכת חינוך נוקשה שתיצור אצלם נאמנות בלעדית לסולטאן. מוסד זה הגיע לשיאו בתקופת סולימאן ה-1 (שלט בשנים 1520-1566), אז שימשו הארמונות העות'מאניים, ובראשם ארמון טופקפי שבאיסטנבול, כבתי ספר לאותם עבדים צבאיים. בתי הספר הללו העבירו הכשרה צבאית, אימונים גופניים ולימודים עיוניים, שנועדו לשלב את החניכים בתפקידי מפתח בממשל ובצבא העות'מאניים (טולידאנו, 1985; Tezcan, 2010). ארמון טופקפי שימש גם בית ספר בעבור שפחות ההרמון שיועדו להתחתן עם אנשי הממשל והצבא העות'מאניים הללו (Peirce, 1993).

מלבד נאמנות בלתי מתפשרת לסולטאן, העבדים הצבאיים התאפיינו בהשתייכות לתרבות אסלאמית גבוהה, והם נמנו עם החוג הפנימי של החצר העות'מאנית, שכללה את הסולטאן, את מקורביו ואת היורשים הפוטנציאליים ממשפחתו. כתבי היד שחיברה וצרכה האליטה בתקופה זו יועדו לאותו קהל מצומצם, ומכאן חשיבותם בעיצוב זהות תרבותית לשכבה החברתית המיוחסת (Necipoğlu, 1992; Fetvacı, 2013).

חיבורו הקוסמוגרפי של קזויני והחשיבות העות'מאנית שיוחסה לו

בתכנית הלימודים העיוניים של האליטה העות'מאנית נכללו באופן טבעי ספר הקוראן, ספרות החדית' המוסלמית, המתארת את אורחות חייו ופועלו של הנביא מוחמד (570-632), וחיבורים ספרותיים מגוונים המכונים 'אדב', שנועדו לחנך אליטות מוסלמיות. בנוסף לתרבות הערבית, מן המאה התשיעית חיבורים אלו היו חשופים להשפעות של התרבויות הפרסית,

טקסט קוסמוגרפי המכונה הפנינים הנסתרות (דר-י מכוון), שבו הוא עסק בין השאר בקיומן של ציפורים מופלאות כגון ציפור הסימורג, הנזכרת במיתולוגיה הפרסית ומושוית פעמים רבות לעוף החול. בחיבור זה מציג יאזיג'יאוג'לו את הסימורג כציפור מופלאה ומתאר ויכוח עתיק יומין בינה ובין המלך שלמה (סולימאן); הסימורג טוענת בפני שלמה כי היא איננה מאמינה בקיומו של גורל הנחרץ בשמים. לאחר ששלמה, הנחשב על פי המסורת המוסלמית לנביא, מצליח להוכיח לסימורג את קיומו של הגורל, היא עפה בבושת פנים מעליו ואיש לא ראה אותה מאז (Yazicioğlu, 1999). סיפור זה ממחיש את האופן שבו חיבורי הקוסמוגרפיה ביקשו להשתמש בבעלי חיים מופלאים, שהיו מוכרים לקהל הקוראים, כדי לעורר חשיבה תיאולוגית. טקסט עות'מאני נוסף המושפע מהחיבורים הקוסמוגרפיים הוא דברי הימים של הודו המערבית (תאריח'י-הינד-ג'רבי), שנכתב בידי מחבר אנונימי ב-1580 לערך והוקדש לסולטאן מוראד ה-3 (שלט בשנים 1574-1595). הטקסט עוסק ביבשת אמריקה והוא מבוסס על מקורות אירופיים בני התקופה. בין היתר, נזכרים בו האיים שכריסטופר קולומבוס (1451-1506) ביקר בהם במסעותיו אל העולם החדש והוא כולל תיאורים של בעלי חיים מופלאים השוכנים באיים הללו, כגון תחש נהרות, תוכי, פרה, עטלפים מיוחדים ורעילים, ציפורי גן עדן ויצורי ים בעלי זנב דג וראש אנושי. כל אלה מתוארים כמעוררי רגש פליאה, בסגנון כתיבתו של קזויני, שאף נזכר ומצוטט פעמים אחדות בחיבור זה (Goodrich, 1990).

דברי הימים של הודו המערבית זכה לפופולריות בקרב האליטה העות'מאנית ונחשב לחיבור מדעי בעל ערך רב. עותקים רבים ממנו שרדו עד היום, וחלקם אף הועתקו שנים רבות לאחר כתיבת החיבור המקורי. אחד מהעותקים חובר במאה ה-17 ונמצא כיום בספריית ארמון טופקפי. על חשיבותו הרבה מעידות הערות השוליים הרבות שהקוראים השונים, שרובם השתייכו למנהל העות'מאני, העירו בכתב ידם. כמה מההערות מלמדות על הלך הרוח של הקוראים הללו ועל המחשבות שהעסיקו אותם בשעת הקריאה (Goodrich, 1990).

אחת מההערות הללו עוסקת בחצי האי קייפ קוד. בחיבור נזכר חצי האי בעניינו של מגלה הארצות הפורטוגזי אסטבן גומז (1483-1538), שהגיע אליו עם ספינתו ב-1524. הספינה לא הצליחה להתקדם בגלל הדגים המיוחדים בנהר שחסמו את דרכה. רק לאחר שהדובים הלבנים באזור זה צללו אל תוך מימי הנהר ואכלו את הדגים, הצליח גומז להמשיך בדרכו (Goodrich, 1990). בהערת השוליים שהוסיף אחד מקוראי החיבור הוא ציין פרטים נוספים מידע אישי שלו, וכתב שבאזור קייפ קוד צבעם של הציפורים ושאר בעלי החיים הוא לבן, וששוכן שם

בתקופה זו, מכיוון שבהשראתו ראו את שלטונו של הסולטאן כחלק מאותו סדר (Berlekamp, 2011; Fleischer, 2009). הנסיבות שהובילו לחיבורן של שלוש הגרסאות העות'מאניות לטקסט של קזויני העצימו את הערך המוסף שלו בעיני האליטה העות'מאנית, וגרמו לה לייחס משנה חשיבות לחיבור שנכתב במקור במאה ה-13. אך מה היו תכניו של החיבור? מעיון בהקדמה עולה שקזויני ביקש לתאר באמצעות רגש הפליאה את הדברים הקיימים בטבע, המעידים על קיומו ועל חכמתו של האל. קזויני לא היה הראשון להצביע על קשר רגשי זה, שנזכר כבר בקוראן ובמקורות מוסלמיים אחרים (Gade, 2008), אך הוא היטיב לבאר את הקשר הזה ולהתעכב עליו. בהקדמה לחיבורו הוא מסביר כי רגש הפליאה מתעורר הודות לקיומם של 'דברים מופלאים' ('עג'א'ב) ו'דברים משונים' ('ע'רא'ב). לטענתו, דברים מופלאים מעוררים מבוכה שאדם חש בהיעדר היכולת להבין את המהות של תופעות מוכרות מחיי היום-יום, כגון הכוכבים, גוף האדם והדבורה. דברים משונים מעוררים את אותה תחושה של פליאה, אך הם עוסקים באירועים המתרחשים לעתים רחוקות ומנוגדים לכל מה שמוכר וידוע, כגון נסים שחוללו נביאים, ליקוי מאורות, רעידות אדמה, שיטפונות ובעלי חיים שצורתם משונה (קזויני, 1956).

בגרסאות העות'מאניות של החיבור של קזויני היטשטש ההבדל בין שני המושגים הללו, וכל נפלאות הבריאה, ובהם בעלי חיים 'רגילים' ו'על-טבעיים', תוארו באופן כללי כ'פלא' (Sariyannis, 2015). בגרסתו של המשורר סרורי למשל נזכרים בערבוביה כבשים, דג מסור, תנין, בונה וצפרדע, ולצדם דרקונים, סוסים מכונפים ובעלי חיים כדוגמת דולפין בעל ארבע רגליים, דגים בעלי קרניים ואחרים (The Wonders of Creation, British Library (BL), Add 7894).

בשל אזכורם של בעלי חיים משונים וסיפורים בדיוניים, חוקרים בעידן המודרני אינם נוטים להחשיב את חיבורי הקוסמוגרפיה כטקסטים מדעיים, אולם לטענת חוקרת הספרות הערבית סירינקס פון הס, כמות האזכורים של בעלי חיים משונים בחיבורים קוסמוגרפיים מימי הביניים צנועה בהיקפה. יתר על כן, בזמן שבו החיבורים נוצרו ונקראו דיווחים על אודות דברים משונים העידו על חכמה וידע, ומכאן שחיבורים קוסמוגרפיים נתפסו בתקופתם כטקסטים מדעיים (Von Hees, 2005).

השפעת חיבורו של קזויני על חיבורים עות'מאניים אחרים הזיקה שחיבורי הקוסמוגרפיה יצרו בין רגש הפליאה לבין בעלי חיים הופיעה גם במקורות עות'מאניים שחוברו בידי חברי האליטה באיסטנבול שהושפעו מקזויני. בהקשר זה ראוי להזכיר שוב את הסופר אהמת ביג'אן יאזיג'יאוג'לו למשל, שחיבר

טורקיות ומאינטרסים פוליטיים של השושלת העות'מאנית (Dankoff, 2004; Dankoff & Sooyong, 2010).

בספרו של אבליא הובאו אנקדוטות שחלקן עשויות להיחשב בעיניו של הקורא המודרני לבדיות, ואשר הציגו בין היתר בעלי חיים משונים כגון אלה הנזכרים בחיבורים הקוסמוגרפיים. לטענתו של חוקר האימפריה העות'מאנית גוטפריד הייגן, הרצון לשעשע ולגרום הנאה לקוראיו הוא שגרם לאבליא להציג את הסיפורים הפנטסטיים (Hagen, 2004). אולם טענה זו אינה עולה בקנה אחד עם הערך המדעי שיוחס למדע הקוסמוגרפיה בעידן הקדם-מודרני על ידי האליטה העות'מאנית. אמנם יש ממד של הנאה בטקסט הקוסמוגרפי, אלא שהוא נועד לעורר מחשבה באמצעות רגש הפליאה. לכן לא רצוי לקטלג את תיאוריו של אבליא כאמיתיים או בדיוניים, אלא לראות בהם אמצעי לעורר רגש בקרב הקהילה האמוציונלית שהוא השתייך אליה. טענה זו תומחש בעזרת כמה דוגמאות מספר המסעות.

התנין כמקרה בוחן לאופן שבו נתפסה פליאה בספר המסעות של אבליא צ'לבי

הכרך העשירי והאחרון של ספר המסעות עוסק בקורותיו של אבליא בקהיר ובמסעותיו לאורך גדות נהר הנילוס. אבליא מתאר בו בהרחבה את בעלי החיים השוכנים בנהר ומתמקד בתנין שאותו הוא מכנה 'הדרקון של הנילוס'. הוא מתעכב על מראהו החיצוני והמאיים של בעל החיים הזה, על הסגולות הרפואיות של עורו, על אופן הזדווגותו ועל הסכנות האורבות ליצורים המצויים בסמיכות אליו. אבליא גם מציין כי התנין מפחד מההיפופוטם ומבעל חיים קטן הדומה בצורתו החיצונית לסמור, ואשר אלוהים ברא אותו כאויבו של התנין (Evlıya Çelebi, 2011, vol.10, pp.186-189).

אבליא מציין שהתנין נברא ללא פי טבעת וכדי לעשות את צרכיו הוא יוצא מהנהר לשוטט באחד האיים. בשיטוטים אלה ציפור מופלאה מתקרבת אליו בחדווה, נוקשת במקורה על אפו של התנין כדי שיפתח את פיו, ואז היא נכנסת אליו ומתחילה להוציא את כל הפסולת. בפעולה זו הציפור ניזונה מהתולעים הנמצאות במעמקי גופו של התנין, ואילו הוא עצמו מתנקה מהפסולת. אבליא מסכם את הדבר הזה כ'פלא שמימי' (aceb hikmetdir), כלומר פלא שהאל אחראי לו (Evlıya Çelebi, 2011, vol.10, pp.186-187).

תיאור זה אינו מצביע על מקרה שאבליא היה עד לו במסעותיו לאורך הנילוס, אלא על אנקדוטה על אודות תנין וציפור שהוא הכיר וגיסי אותה מזיכרונו לטובת קוראיו. אנקדוטה זו ידועה מאוד ונזכרת בחיבורים קלאסיים ומודרניים שונים, שבכמה מהם אף נעשה ניסיון לאמת את הקשר הסימביוטי בין שני

בעל חיים מיוחד הנראה כמו 'אריה מעופף'. קורא זה אף הגדיל לעשות והפנה אל המקורות הספרדיים שהוא בדק בעצמו, ובהם האריה המעופף מתואר בהרחבה (Goodrich, 1990). הערה זו מעידה על הרצון של הקוראים העות'מאנים להמשיך לחקור וללמוד על אודות המידע שהם נחשפו אליו בחיבורים הקוסמוגרפיים. יתר על כן, העובדה שקורא זה חי במאה ה-17 מעידה על כך שהחקירה האינטלקטואלית של רגש הפליאה בעינינו של בעלי חיים המשיכה להתקיים גם בתקופה זו. בחלקו הבא של המאמר טענה זו תקבל חיזוק באמצעות ניתוח טקסטים מתוך ספרות מסע של נוסע עות'מאני בן התקופה.

פליאה מבעלי חיים בספרות מסע עות'מאנית במאה ה-17

ספר המסעות של אבליא צ'לבי כמקור היסטורי לבחינת רגשות

טיילים אירופאים רבים שביקרו ברחבי האימפריה העות'מאנית כתבו ספרי מסע על חוויותיהם במזרח, ובין היתר תוארו בהם בהרחבה בעלי חיים שונים: כאלה שהם פגשו בהם, חיות משק ובית כגון כלבים וסוסים; בעלי חיים אקזוטיים יותר, כגון אריות, פילים וג'ירפות; ובעלי חיים פנטסטיים, כגון דרקונים וחדו-קרן. ההיסטוריון ג'ראלד מק'ליין, שבחן את כתביהם של אנגלים שטיילו במזרח בעידן הקדם-מודרני, טען שתיאורי הפאונה הללו מעידים על הבניית תחושה של עליונות אירופוצנטרית, באמצעות הצגת המזרח כאזור שבו היטשטשו הגבולות המוכרים בין בני אדם לבעלי חיים. עוד טוען מק'ליין כי התיאורים הללו נועדו לעורר רגשי פחד וסלידה מהמזרח בקרב קוראים אירופאים שהתעניינו בספרות המסע הזאת ומעולם לא עזבו את ארצם (MacLean, 2007).

בדומה לספרות המסע האירופית, גם הנוסע העות'מאני אבליא צ'לבי (1611-1682), שביקר במקומות רבים בתוך האימפריה ומחוצה לה, כלל בספר המסעות (סיאחתנאמה) שלו תיאורי פאונה מגוונים, המלמדים על הרקע החברתי-תרבותי שלו. אבליא נולד באיסטנבול, השתייך למשפחה המקורבת לחצר העות'מאנית, ובהתאם לכך הוא רכש השכלה ממקורות ידע מגוונים. קוראיו של אבליא השתייכו אף הם לשכבת השליטים העות'מאנית, שטיפחה, עודדה ומימנה את מסעותיו. לטענתו של רוברט דנקוף, חוקר האימפריה והביוגרף של אבליא, מטרתו של ספר המסעות הייתה לבדר ולשעשע את קהל קוראיו, אך גם לדווח ולהרחיב את הידע שלה בתחומים שונים. לדבריו, הספר מעיד על 'מנטליות עות'מאנית', כלומר על השקפת עולם המושפעת מהתרבות המוסלמית והפרסית, ממסורות

לסיכומו של חלק זה, באמצעות תיאורים שונים של התנין ממחיש אבליא שני היבטים שונים של רגש הפליאה כפי שהוא נתפס בתקופתו: פליאה על תופעות שמימיות, המעמידה במרכז הדיון את היצורים ובכללם את בעלי החיים כחלק מהבריאה, ופליאה על הישגים אנושיים, המעמידה במרכז את יכולתם של בני אדם לשלוט בבעלי החיים ואף לנצלם לצורכיהם. בספרו מציג אבליא שילוב של שני ההיבטים האלו באמצעות רמיזות ספרותיות הלוקחות מהמסורת המוסלמית שהקהילה האמוצינולית שאליה השתייך הכירה אותן היטב (Dankoff & Sooyong, 2010). הדוגמאות הבאות ימחישו את השילוב הזה.

תיאוריו של אבליא צ'לבי את האייל הלבן והאפרוחים באמצעות נרטיב של פליאה

אבליא, שעיסוקו העיקרי היה לצאת למסעות, הזדמן גם לאזורים שהיו רחוקים מאוד מהמרכז האימפריאלי ומעיר הבירה העות'מאנית. על כן ספר המסעות סיפק לחברי האליטה שאליה הוא השתייך אפשרות ללמוד על אותם מקומות שנתפסו כרחוקים ואקזוטיים, בדומה לאופן שבו נתפסו מקומות שונים המתוארים בחיבורים הקוסמוגרפיים. כמי שחיבורים אלו היו חלק חשוב מעולמם התרבותי, חברי האליטה העות'מאנית ציפו שתיאוריו של אבליא יתאימו לנרטיב הפליאה המאפיין את החיבורים הקוסמוגרפיים, ואבליא השכיל להבין את הציפייה הזו. בכרך השישי של ספר המסעות למשל תיאר אבליא את הקרבות שניהלו העות'מאנים נגד האימפריה ההבסבורגית בהונגריה. חודשים אחדים לאחר הצטרפותו של אבליא למסע הקרבות ב-1663 הצליחו העות'מאנים לכבוש את מצודת אויבר (Uyvar) בדרום-מערב סלובקיה. לאחר כיבוש זה אבדה דרכו של הנוסע העות'מאני והוא נקלע לשטח אויב באזור של מצודת קומורן (Komorn) על גדות הדנובה בגבול שבין הונגריה לסלובקיה. אבוד בחשכת הליל, ורכוב על סוסו האציל ח'אמיס, המשיך אבליא בדרכו. לפתע הופיע לימינו, מבעד לחורשת עצי אלון, אייל לבן. למראה היצור הזה כל הצרות שבעולם נשתכחו ממנו והוא חש כמי שגילה את חיי הנצח. אבליא המשיך לתהות על קנקנו של בעל החיים, ולבסוף קבע שהאייל הוא אחד מאותם קדושים הבקיאים בדרכי האל הנסתרות, ואשר עטה על עצמו דמות של בעל חיים כדי לעודד את רוחו (Evliya Çelebi, 2011, vol.6, pp. 217-218).

האייל הוביל את אבליא ואת סוסו אל גדותיו של נהר ואק (Vak), שמעברו השני נגלה אי ובו גן ורדים. לפתע נכנס האייל לנהר והחל לשחות לכיוון הגן. כשהגיע אל הגן פעה בקול רם יותר לכיוונו של אבליא "כמי שרוצה לומר: בוא גם אתה לצד

בעלי החיים הללו (Howell, 1979). אחד האזכורים הקדומים ביותר של האנקדוטה הוא של ההיסטוריון היווני הרודוטוס (425-484 לפנה"ס) (הרודוטוס, 2013, ספר 2, עמ' 137). גרסה נוספת שלה מצאה את דרכה גם אל חיבורו של קזויני, ומאוחר יותר היא נזכרה בחיבורים העות'מאניים המבוססים על קזויני ובחיבורים קוסמוגרפיים אחרים (The Wonders of Creation, BL, Add 7894, f.156a; Wonders of Art and Nature, BL, Harleian 5500, f.17b). שילובה של אנקדוטה זו בספר המסעות מעיד על כך שאבליא הושפע מהחיבורים הקוסמוגרפיים, ואף ביקש למצוא חוט מקשר בין בעלי החיים שהוא פגש בדרכו ובין בעלי החיים המופלאים שהוזכרו בחיבורים האלו.

מלבד הפליאה מהתנין כבריאה שמימית, נזכרת בספר המסעות גם פליאה מיכולתם של בני אדם לשלוט בבעל חיים זה: אבליא מספר על אודות מבנה הנילומטר שבאמצעותו נהגו המצרים למדוד את גובה פני הנילוס. הוא מציין כי ישנן כמה תשובות לשאלה מדוע מכונה הנילומטר 'אם אל-קיאס' (אם המידה). על פי אחת הגרסאות, לאחד הסולטאנים הייתה בת בשם קיאס. יום אחד יצאה הבת לשחות בנהר ולפתע חטף אותה תנין. האב שמע על כך והחל להתאבל על בתו, אך אחד השיחים נשא תפילה לשלומה, אלוהים נענה לתפילה וגרם לתנין לעזוב את הנערה ולהחזירה למקום שבו מצא אותה. בעקבות זאת הסולטאן הקים מבנה על שם בתו. לאחר מכן הכין השייח' פסל דמוי תנין עשוי שיש והציבו מתחת לבריכת המבנה. מאותו יום כל תנין שמתקרב לשם מתהפך ומוצא את מותו על החוף, וזו הסיבה שאין תנינים בסביבתה של קהיר (Evliya Çelebi, 2011, vol.10, pp.188-189).

בסיפור זה אבליא ממחיש את היכולת האנושית להתערב במהלכים שמימיים: גורלה של קיאס אמנם השתנה הודות להתערבותו של אלוהים, אך בזכות הקמע שהתקין השייח' ניצלה קהיר כולה מהתנינים המאיימים. השימוש בקמעות מעיד כי לאל אין בלעדיות על התרחשויות מופלאות, וגם לאדם יש השפעה עליהן. לטענתה של חוקרת האמנות המוסלמית פרסיס ברלקמפ, הרעיון שבני אדם יכולים לחולל פלאים נמצא כבר במיניאטורות הנלוות לכתבי היד העוסקים בנפלאות הבריאה מסוף המאה ה-14. מתקופה זו ואילך גם מסגדים, כנסיות ומבצרים מעשי ידי אדם נתפסו כמופלאים. הסיבה לשינוי זה, לטענת ברלקמפ, היא שחיבורו המקורי של קזויני נועד לקריאה בקרב אליטה אינטלקטואלית, ואילו כתבי יד מאוחרים יותר, כמו אלה העות'מאניים, חוברו בעבור אליטות פוליטיות שהיה צורך לספר להן שגם האדם מסוגל לחולל פלאים או להתערב בנפלאות הבריאה (Berlekamp, 2011).

נרטיב הפליאה נוכח בספרו של אבליא גם בתיאור בעלי חיים מבויתים, שפוגשים בהם בחיי היום-יום. בעת סיור באחד הכפרים ליד קהיר נודע לאבליא על משפחה מיוחסת העוסקת בהדגרה של אפרוחים בשיטה ייחודית: קבירת הביצים בגללי סוסים למשך עשרים ימים, שלאחריהם האפרוחים בוקעים מהביצים (Evliya Çelebi, 2011, vol.10, pp. 260). אבליא מתאר בפרוטרוט את התנור הגדול ששימש כלול ואת הכנסת הביצים והדשן לתנור. ארבעה ימים לאחר קבירת הביצים, הלולן הפך את הביצים בעזרת כפפה מיוחדת שעשויה מנוצות של תרנגולת. לאחר מכן הוא חיטא את הלול באמצעות קטורת וסגר אותו. אבליא מציין כי הלולן לא חשף את מלאכתו בפני שום אדם, אך מכיוון שהוא הגיע לכפר במיוחד ונשאר שם במשך עשרים ימים, הוא זכה לראות זאת. עוד הוא מספר שטרם הסתיימו עשרים הימים, האפרוחים החלו לבקוע מהביצים כמו "צבא של שדים". הלולן מיהר להוציא אותם משם כדי שלא יפגעו באפרוחים שטרם בקעו. מחוץ ללול כמה נערים עסקו בהגנה על האפרוחים מפני הדיה (Milvus), שהוא המסוכן שבעופות הדורסים במצרים. עשרה ימים לאחר שבקעו נמכרו האפרוחים למאכל. אבליא מציין שבשל אופן גידולם המיוחד טעמם היה שונה מאלו שבקעו בדרך הרגילה. את סיפור האפרוחים חתם אבליא כך: "אכן [שיטת הדגרה] זו הינה סוד מופלא שהשכל הישר מתקשה להבין אותו", אולם "אלוהים בורא את כל שיחפון, כי אלוהים הוא כל יכול" (קוראן, 24:45; רובין, 2005, עמ' 289).

סיפור האפרוחים מעיד לכאורה על נרטיב של פליאה ממעשיו של האדם בשל שיטת ההדגרה המיוחדת. עם זאת, הציטוט מהקוראן, הצגת ההדגרה כסוד כמוס והשוואת בקיעתם של האפרוחים לצבא של שדים – כל אלה חוברים לנרטיב של פליאה ממעשה הבריאה האלוהי. בכך אבליא מתאר בעבור קוראיו את סיפור האפרוחים, שבעיני קהילות אמוציונליות אחרות עשוי להתפרש כפשוט למדי, באמצעות נרטיב של פליאה ממעשה שמימי.

לסיכום, נראה כי נרטיב הפליאה מבעלי חיים, שאפיין את החיבורים הקוסמוגרפיים, מוצא ביטוי גם בתיאורי הפאונה של ספר המסעות. אינטרטקסטואליות זו מעידה על הפרפורמטיביות של רגש הפליאה ממעשים שמימיים בשיח האינטלקטואלי של האליטה העות'מאנית בעידן הקדם-מודרני. לטענת חוקרת התרבות שרה אחמד, הדבקה חזרת ונשנית של מילה המתארת רגש אל אובייקט מסוים גורמת להתעוררות הרגש בפועל. אזכור המילה בטקסט אמור לגרום להתעוררות הרגש בקרב הקוראים, אך כדי שהתעוררות זו אכן תתרחש הקוראים צריכים להכיר

הזה הבטוח". אבליא וסוסו שחו גם הם אל האי. כשהגיעו אליו אפפה אותם תחושת אושר, שהביאה את אבליא לצטט פסוק מהקוראן, "זאת היא ברכת אלוהים אשר בורכתי בה" (קוראן, 27:40; רובין, 2005, עמ' 308). בסופו של דבר הוביל האייל את השניים בחזרה אל מצודת אויבר הבטוחה, והוא שב אל המים ונעלם. את חווייתו סיכם אבליא כך: "חציתי את נהר ואק בבטחה בזכותו של אלה, וללא ספק גם בזכות הקדוש הנעלם. הבנתי שהיה זה הנביא ח'ז'ר, אשר עטה על עצמו את צורת [האייל] הזו והדריך אותי" (Evliya Çelebi, 2011, vol.6, p.218).

היחלצות מאזור סכנה בזכות השגחה אלוהית היא מוטיב שכיח בספר המסעות של אבליא, כמו גם בספרי מסע אירופיים בעידן הקדם-מודרני. המספר הנקלע לשטח זר או נופל בשבי האויב מציג נרטיב שלפיו אמונתו באל ובחסדיו סייעה לו בשעת צרה (Matar, 2001; Csukovits, 2007). בספר המסעות נחלץ אבליא מסכנה בעזרת השגחה שמימית המופיעה בדמותו של אייל לבן. הקהילה האמוציונלית של אבליא אמורה לקשר את בעל החיים הזה עם האייל הלבן הנזכר בספרות החדית' בהקשר של יום הדין (יום אל-קיאמה). הנביא מוסר לקהילת מאמיניו כי ביום הדין יופיע המוות בדמותו של אייל שחור או לבן שיקריב את עצמו כדי לזכות את כולם בחיי נצח (Bukhari, 1997, book 4730, Hadith 65). באזכור האייל מבקש אבליא להסביר לקוראיו כי הוא הרגיש כמי שמצא בעצמו את חיי הנצח לאחר שבעל החיים הזה הציל אותו. כדי לחזק את מוטיב חיי הנצח, נעזר אבליא באזכור ספרותי נוסף על אודות הנביא ח'ז'ר (ערבית: אל-ח'ז'ר) אשר זכה לפופולריות רבה בקרב העות'מאנים ונזכר בפולקלור המוסלמי כמי שליווה את אלכסנדר הגדול (323-356 לפנה"ס) במסעות חיפושיו אחר מעיין החיים, שבדומה לאייל הלבן גם הוא מעניק חיי נצח (And, 2012; Wensinck, 2012). אזכורי האייל הלבן והנביא ח'ז'ר רומזים שאבליא ביקש לתאר את קורותיו בהונגריה תוך כדי הדהוד של החיבורים הקוסמוגרפיים. אזכורים אלה היו מוכרים לקהילה האמוציונלית שאליה השתייך אבליא, וסביר שהיא השכילה להבין את נרטיב הפליאה שהוא תיאר. יתר על כן, בחיבורים קוסמוגרפיים כדוגמת הפנינים הנסתרות דמותו של אלכסנדר הגדול נזכרת פעמים רבות בשל מסעותיו הרבים. ברמיזה הספרותית לדמות היסטורית זו בספר המסעות, מבקש אבליא לקשור בין מסעותיו שלו ובין מסעותיו של אלכסנדר הגדול.

2 כל התרגומים במאמר הם של המחבר, אלא אם מצוין אחרת.

השפעתו של כאתיפ צ'לבי על רגש הפליאה מבעלי חיים. הרוח החילונית הזו יצרה גם דרך מדעית חדשה להתבונן בטבע. הסופר והגיאוגרף העות'מאני כאתיפ צ'לבי (1609-1657), בן זמנו של אבליא, חיבר כתב יד גיאוגרפי הידוע בשם מראות העולם (Cihannüma), ובו שילב ממצאים אירופיים חדשים בני זמנו. לחיבורו נודעה השפעה רבה על סגנון הכתיבה של מדע הגיאוגרפיה העות'מאני, והוא אף נכנס אל מערכת החינוך המרכז-אימפריאלית במאה ה-19 (Kaçar, 2013). בניגוד למסורת המחקר המוסלמית הקלאסית שרווחה בחיבורים הקוסמוגרפיים, והתאפיינה בעיקר בנרטיב של פליאה ממעשים שמימיים, כאתיפ צ'לבי הדגיש את העיסוק במבנה הפיזי של היקום, בצורתן של ערים ובמעשי האדם, ולספק תיאור ריאליסטי יותר של ממלכת החי. בחיבורו הוא מזכיר למשל את האריות במקסיקו שבורחים מבני אדם בשל ביישנותם; את תוכי הקקדו של איי מאלוקו שלבשרם יש סגולות מרפא שונות; ואת נוהגם של הסינים לשתות את דמו של הסוס ואת חלב הסוסה כדי להרוות את צימאונם (Katip Çelebi, 2013). בחיבור המבקש לחפש הסברים רציונליים לתופעות טבע לא היה מקום לתאר את בעלי חיים כנפלאות הבריה. יותר מכך, רבות מהדוגמאות הללו מבטאות השקפה שעולם החי נועד להיות מנוצל לתועלתו של האדם.

למרות הדברים הללו, אין להסיק שכאתיפ צ'לבי לא הכיר ברגש הפליאה ממעשים שמימיים. אחרי הכול, הוא השתייך לאליטה העות'מאנית שקראה את החיבורים הקוסמוגרפיים שעסקו ברגש זה (Hagen, 2004). יתר על כן, מראות העולם מספק גם כמה תיאורים מופלאים בנוגע לבעלי חיים. נזכרים בו למשל יצורים מיוחדים בעלי ראש של אישה וגוף של דג, השוכנים בחופי הים של בנגל, וכן כבשה מיוחדת בעלת שישה זנבות המצויה בהודו (Katip Çelebi, 2013). אולם בשונה מהחיבורים הקוסמוגרפיים של המאה ה-16, שבהם בעלי החיים הרגילים והמשונים הוצגו בערבוביה, בחיבורו של כאתיפ צ'לבי בעלי החיים המשונים מוצגים כחריגים ויוצאי דופן. בכך ניתן לראות בבירור את מגמת ההיחלשות של הזיקה בין בעלי חיים ובין רגש הפליאה ממעשים שמימיים בתקופה זו.

סיכום

בעת ביקור באתיופיה פגש אבליא צ'לבי בעדר פילים מסוג 'מחמוד'. אחד מהם ניגש אליו ואפשר לו לבחון מקרוב את יופיו. את איברי הפיל מתאר אבליא כך: כל אחת מרגליו נראתה כמינרֶט (הצריח הבולט של המסגדים), ניביו נראו כתרנים של ספינה, חדקו כארובה, בטנו כתוף אצפאני גדול, ראשו כתוף

את השיח על הרגש (Ahmed, 2015). בהתאם להבחנה זו, ניתן לראות כיצד רגש הפליאה ש'הודבק' לבעלי חיים בחיבורים הקוסמוגרפיים, והוצמד בשנית לעולם החי בספר המסעות של אבליא, תפקד כרגש פרפורמטיבי בקרב קהילה אמוציונלית. עוד טוענת אחמד כי ברגע שאובייקט מסוים 'נדבק' למילה המבטאת רגש, קשה מאוד לנתק את הזיקה ביניהם ולהחליף את הרגש המסוים הזה ברגש אחר (Ahmed, 2015). אבחנה זו יכולה להסביר מדוע רגש הפליאה ממעשים שמימיים שנקשר לבעלי חיים, בתיווכם של חיבורים קוסמוגרפיים מהמאה ה-16, ממשיך להתקיים גם בשיח האינטלקטואלי שקיימה האליטה העות'מאנית במאה ה-17 על אודות עולם החי. אולם למרות כל אלה, כפי שיוצג בהמשך המאמר, במהלך המאה ה-17 נחלשה עד מאוד הפרפורמטיביות של רגש הפליאה מבעלי חיים כחלק ממעשה הבריאה לטובת רגש הפליאה ממעשיו של האדם השולט בהם.

היחלשות הזיקה בין רגש הפליאה ממעשים שמימיים ובין בעלי חיים במאה ה-17

התהוותה של אליטה עות'מאנית חדשה במאה ה-17 בתחילת המאה ה-17 חלו שינויים ניכרים במבנה חברתי של שכבת השליטים העות'מאנית, שעד אז התבססה על עבדים צבאיים הנאמנים לסולטאן. ב-1622 נרצח הסולטאן עוסמאן ה-2 (שלט בין השנים 1618-1622) בידי עבדיו הצבאיים שביקשו להחליפו באחר. הרצח המחיש לשכבה השלטת כי היא אינה יכולה עוד לסמוך על נאמנותה המוחלטת של אוכלוסייה זו, ובעקבות זאת חדרו אל קבוצת העסכרי נתינים מוסלמים, ותפקידי מפתח בצבא ובמנהל העות'מאני החלו להיות מאוישים על ידם (Tezcan, 2010).

שינוי חברתי זה הביא למגמה של חילון. אם במאה ה-16 נתפס שלטונו של הסולטאן כמלכות שמימית, והשיח האינטלקטואלי עסק באפוקליפסה, הרי שלאחר רצח עוסמאן נחשב הסולטאן לשווה בן שווים ולישות שאפשר להחליפה במידת הצורך. כמו כן בכתיבה ההיסטוריוגרפית החדשה דיבור על קץ העולם הפך מושא ללעג. האליטה החדשה ראתה את המדינה העות'מאנית כישות על-זמנית, שאינה מאוימת מאפוקליפסה ואינה תלויה בשום סדר קוסמי, אלא ביכולתם של הסולטאנים לשלוט כראוי. הרוח החדשה הזו השפיעה גם על כתיבת החיבורים בתקופה זו, והסיפורים האידייליים מן העבר הרחוק הוחלפו בדיונים על ענייני השעה (Tezcan, 2010).

אף על פי כן, רגש הפליאה השמימית לא נעלם לחלוטין מהשיח של האליטה העות'מאנית גם במאה ה-17. בתקופה זו שכבת האליטה אמנם עברה תהליך של חילון, אך שרידיו של השיח העוסק ברגש הפליאה ממעשים שמימיים, שהכה שורש באמצע המאה ה-15, לא מיהרו לעזוב אותה. הפנינים הנסתרות למשל, חיבורו הקוסמוגרפי של יאזיג'יאוג'לו מאמצע המאה ה-15, זכה לתהודה רבה בקרב האליטה העות'מאנית במהלך המאה ה-17, ואף מאוחר יותר (Hagen, 2004). על קיומו של השיח האינטלקטואלי על אודות נפלאות הבריאה במאה ה-17 אפשר ללמוד גם מהערת השוליים של הקורא האנונימי בן התקופה שעיין בדברי הימים של הודו המערבית, במסגרת ספר המסעות של אבליא צ'לבי ובמידה מסוימת גם במראות העולם של כאתיפ צ'לבי. הפופולריות הרבה של החיבורים הקוסמוגרפיים עשתה את שלה, וגם בתקופה מאוחרת יותר היה קשה לבטל לחלוטין את הנרטיב שלהם.

כפי שנטען בתחילת המאמר, גורמים חיצוניים משפיעים על התעוררות רגשית, ולכן היא תלויה בסופו של דבר בבחירות התרבותיות של הקהילה האמוציולנית. אבליא צ'לבי למשל הכיר חלק מהמקורות שעליהם הסתמך כאתיפ צ'לבי, כך שגם סגנון הכתיבה של ספר המסעות היה יכול באופן תיאורטי להידמות לזה של מראות העולם. אולם אבליא בחר להשאיר בצד את הנתונים העובדתיים, ולתקשר עם הקוראים שלו, הנמנים עם מעמד האליטה שהוא השתייך אליו, במושגים שהיו מקובלים עליהם (Dankoff & Sooyong, 2010). על פי התיאוריה הדרמטורגית של הסוציולוג ארווינג גופמן, הפרט נוהג לעטות עליו מסכה ולהציג את עצמו בהתאם ליחסי הגומלין שהוא מנהל עם קבוצתו (גופמן, 1989). במושגי התיאוריה הזו, יחסו של אבליא לבעלי חיים בספר המסעות אינו משקף בהכרח את יחסו האמיתי לבעלי חיים, אלא את מה שחברי האליטה שהוא השתייך אליה ציפו ממנו לתאר, כלומר להציג נרטיב של פליאה מברואי האל.

בסופו של דבר מגמת החילון בשכבת האליטה הביאה להחלשת הזיקה בין המחשבה על בעלי חיים ובין התעוררות רגש הפליאה ממעשה הבריאה. אם במאה ה-16 נחשבו החיבורים הקוסמוגרפיים למסמכים היסטוריים, מאוחר יותר הם סווגו כספרות שנועדה לבדר את הקורא. החיבורים הללו אמנם רווחו באימפריה העות'מאנית גם במאה ה-18, אך הם החלו לאבד מהפופולריות שלהם לטובת מחקרים וסגנון כתיבה מדעי-מודרני, כפי שהציג כאתיפ צ'לבי (Hagen, 2004; Sariyannis, 2015). על כל פנים, רגש הפליאה מבעלי חיים ודאי לא נעלם. בפתחה של העת החדשה החל פרק חדש ביחסי אדם-חיה

מלכותי, עורו כשטיח בלוי, פיו ככבשן, עיניו כעיני הצבי, זנבו כמקל הליכה של דרוויש, ופי הטבעת שלו דמה למערת יתומים (Evlıya Çelebi, 2011, vol.10, pp. 481).

תיאור זה מתובל ברמיזות ספרותיות המאזכרות את רגש הפליאה כפי שהוא נתפס בתקופתו של אבליא: תוך שילוב בין פליאה ממעשים שמימיים ובין פליאה מיכולתם של בני אדם לשלוט בבעלי חיים שונים. ביטוי לפליאה מבעלי חיים כחלק ממעשה הבריאה אפשר לזהות בהשוואה בין פי הטבעת של הפיל למערת יתומים. המערה הזו הייתה אמורה לעורר בקרב קהל הקוראים של אבליא מחשבה על המערה שבה התחבאו הנביא מוחמד וירשו לעתיד, הח'ליף הראשון אבו בכר (שלט בשנים 632-634). על פי המסורת המוסלמית, השניים הסתתרו במערה ליד העיר מכה וניצלו מפני אויביהם משבט קריש. הינצלותם של השניים התאפשרה בזכות השגחה אלוהית, שהתגלמה בשלושה אופנים: בדמות עכביש גדול שטווה את קוריו בפתח המערה, בדמות עץ שיטה שצמח בן לילה בפתח המערה ובדמותה של יונת סלע, שקיננה ודגרה על ביציה בדיוק בפתח הכניסה. בזכות שלוש דרכי החסימה הללו אויבי הנביא נמנעו מכניסה למערה (ארמסטרונג, 2004; Dankoff & Sooyong, 2010).

ביטוי לפליאה ממעשיהם של בני אדם אפשר למצוא למשל בהשוואה שעושה אבליא בין רגלי הפיל למינרטים של מסגד, שכמובן היו מוכרים לקהל הקוראים. בנוסף לכך הפיל סווג כ'מחמודי', והקוראים המשתייכים לקהילה האמוציולנית של אבליא היו אמורים לקשר בין הפיל המתואר ובין מחמוד, השליט הע'זנווי, ששלט בשנים 998-1030 וצייד את צבאו בפילים (Dankoff & Sooyong, 2010; Bosworth, 2012). שימוש צבאי בפיל מחייב שליטה מלאה בבעל חיים זה אשר קשה ביותר לאלפו. בתקופתו של אבליא העות'מאנים החשיבו שליטה כזו לפלא אנושי, והיא אף נזכרת פעמים אחדות בחיבורו של כאתיפ צ'לבי, למשל בתיאור פועלו של שליט גוג'ראט בהודו, שעמדו לרשותו שלושים אלף חיילים ופילים (Katip Çelebi, 2013).

הפיל של אבליא מסמל את המאבק הדמיוני שאפיין את השיח האינטלקטואלי של האליטה העות'מאנית בעידן הקדם-מודרני: מאבק בין ההיבט העוסק בפליאה ממעשים שמימיים ובין ההיבט העוסק בפליאה ממעשיהם של בני אדם. במאה ה-16 עיקר השיח עסק בפליאה ממעשה הבריאה, אך שינויים פוליטיים-חברתיים לקראת סוף המאה הובילו להתחזקות הפליאה ממעשה האדם, מגמה שהגיעה לשיאה בחיבור מראות העולם של כאתיפ צ'לבי.

- Faroqhi, S. (1995). Politics and socio-economic change in the Ottoman Empire of the later sixteenth century. In M., Kunt & C., Woodhead (Eds.), *Süleyman the Magnificent and His Age* (pp. 91-113). New York: Longman.
- Faroqhi, S. (2010). Introduction. In S., Faroqhi (Ed.), *Animals and people in the Ottoman Empire* (pp.11-54). Istanbul: Eren.
- Fetvacı, E. (2013). *Picturing History at the Ottoman Court*. Bloomington: Indiana University Press.
- Fisher, P. (1998). *Wonder, the Rainbow, and the Aesthetics of Rare Experiences*. Cambridge: Harvard University Press.
- Fleischer, C. (2009). Ancient Wisdom and New Sciences: Prophecies at the Ottoman Court in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries. In F., Massumeh & B., Serpil (Eds.), *Falnama: The Book of Omens* (pp.231-343). London: Thames & Hudson.
- Gabrieli, F. (2012). Adab. In P. Bearman, T. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel & W.P. Heinrichs. (Eds.), *Encyclopaedia of Islam* (2nd ed.). Brill Online.
- Gade, A.M. (2008). Islam. In J., Corrigan (Ed.), *The Oxford handbook of religion and emotion* (pp.35-50). Oxford: Oxford University Press.
- Goodrich, T. (1990). *The Ottoman Turks and the New World*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Gross, J.J. & Feldman Barrett, L. (2011). Emotion generation and emotion regulation: One or two depends on your point of view. *Emotion review*, 3(1), 8-16.
- Hagen, G. (2004). Ottoman understanding of the world in the seventeenth century. In R., Dankoff (Ed.), *An Ottoman Mentality* (pp.215-256). Leiden: Brill.
- Howell, T.R. (1979). *Breeding biology of the Egyptian Plover; Pluvianus Aegyptius*. Berkeley: University of California Press.
- Kaçar, M. (2013). In the History of Ottoman Geography and Astronomy-Cihannüma. In Katip Çelebi, *Cihannüma* (pp.29-37), Istanbul: Boyut Publishing Group.
- Katip, Ç. (2013). *Cihannüma*. Istanbul: Boyut Publishing Group.
- Lewicki, T. (2012). al-Ḳazwīnī. In P. Bearman, T. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel & W.P. Heinrichs. (Eds.), *Encyclopaedia of Islam second edition*. Brill Online.
- MacLean, G. (2007). *Looking East*. New York: Palgrave Macmillan.
- Matar, N. (2001). Introduction: England and Mediterranean captivity, 1577-1704. In D., Vitkus (Ed.), *Piracy, slavery and redemption* (pp.32-40). New York: Columbia University Press.
- Necipoglu, G. (1992). A Kanun for the State, a Canon for the Arts: The Classical Synthesis in Ottoman Art and Architecture during the Age of Süleyman. In G. Veinstein (Ed.), *Soliman le Magnifique et son temps, Actes du Colloque de Paris Galeries Nationales du Grand Palais, 7-10 mars 1990* (pp.195-216). Paris: Rencontres de l'école du Louvre.
- Peirce, L. (1993). *The Imperial Harem*. Oxford: Oxford University Press.
- Rieu, C. (1888). *Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum*. London: British Museum.
- באימפריה העות'מאנית, וקהילות אמוציונליות חדשות חוו את הרגש הזה באופנים חדשים, שיש להקדיש להם מחקר נפרד.
- תודות**
- אני מבקש להודות לפרופסור מירי שפר-מוסנזון המנחה אותי בעבודת הדוקטורט, אותה אני כותב בימים אלו, העוסקת ברגשות כלפי בעלי חיים באימפריה העות'מאנית בעידן הקדם מודרני.
- ביבליוגרפיה**
- ארמסטרונג, ג. (2004). מחמד-ביוגרפיה של הנביא. (מ. סלע, תרגום). ירושלים: כתר.
- גופמן, א. (1989). הצגת האני בחיי היומיום. תל אביב: רשפים.
- הרודוטוס. (2013). היסטוריה. (ב. שימרון, ור. צלניק-אברמוביץ, תרגום). ירושלים: הוצאת כרמל.
- טולידאנו, א. (1985). מבוא לתולדות האימפריה העות'מאנית. תל אביב: משרד הביטחון.
- קזויני, ז. א. מ. (1956). עג'א'ב אל-מח'לוקאת וע'ראא'ב אל-מוג'ודאת. קהיר: מצטפא' אל-באבי אל-חלבי.
- רובין, א. (תרגום). (2005). הקוראן. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- Ahmed, S. (2015). *The Cultural Politics of Emotion*. London: Routledge.
- And, M. (2012). *Minyatürlerle Osmanlı- İslam mitologyası*. İstanbul: YKY.
- Andrews, W. & Kalpaklı, M. (2005). *The age of beloveds: love and the beloved in early-modern Ottoman and European culture and society*. Durham: Duke University Press.
- Andrews, W. (2012). Ottoman Love: Preface to a Theory of Emotional Ecology. In J., Liliequist (Ed.), *History of Emotions, 1200-1800*, (pp.21-47). London: Pickering and Chatto.
- Berlekamp, P. (2011). *Wonder, image, and cosmos in medieval Islam*. New Haven: Yale University Press.
- Bosworth, C.E. (2012). Maḥmūd b. Sebūktigin. In P. Bearman, T. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel & W.P. Heinrichs. (Eds.), *Encyclopaedia of Islam second edition*. Brill Online.
- Bukhari, M. (1997). *Sahīh al-Bukhārī*. Riyadh: Darussalam Publishers and distributors.
- Csukovits, E. (2007). Miraculous escapes from Ottoman captivity. In D., Géza & P., Fodor (Eds.), *Ransom slavery along the Ottoman borders* (pp. 1-18). Leiden: Brill.
- Dankoff, R. (2004). *An Ottoman mentality*. Leiden: Brill.
- Dankoff, R. & Sooyong, K. (2010). *An Ottoman traveler*. London: Eland.
- Dubler, C.E. (2012). Adjā'ib. In P. Bearman, T. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel & W.P. Heinrichs (Eds.), *Encyclopaedia of Islam* (2nd ed.). Brill Online. Web.
- Evliya, Ç. (2011). *Seyahatnamesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Tezcan, B. (2009). The Second Empire: The Transformation of the Ottoman Polity in the Early Modern Era. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 29(3), 556-572.
- Tezcan, B. (2010). *The Second Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Von Hees, S. (2005). The astonishing: A critique and re-reading of 'Ağā'ib literature. *Middle Eastern Literature*, 8, 101-120.
- Wensinck, A.J. (2012). al-Kḥaḍir (al-Kḥiḍr). In P. Bearman, T. Bianquis, C.E.
- Bosworth, E. van Donzel & W.P. Heinrichs. (Eds), *Encyclopaedia of Islam second edition*. Brill Online.
- Yazıcıoğlu, A.B. (1999). *Dürr-i Mekkun*. Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Rosenwein, B.H. (2007). *Emotional communities in the early middle ages*. London: Cornell University Press.
- Rosenwein, B.H. (2010). Problems and methods in the history of emotions. *Passions in Context*, 1, 1-32.
- Rosenwein, B.H. (2012). Theories of change in the history of emotions. In J., Lilliequist (Ed.), *History of Emotions, 1200–1800* (pp.7-20). London: Pickering and Chatto.
- Sariyannis, M. (2015). Ajā'ib ve gharā'ib: Ottoman collections of mirabilia and perceptions of the supernatural. *Der Islam*, 92(2), 442-467.
- Shefer-Mossensohn, M. (2015). *Science among the Ottomans*. Austin: University of Texas Press.